Zoran Njegovan
Poljoprivredni fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

AGRARNO ILI ZADRUŽNO PITANJE: PRILOG ZA RAZUMEVANJE ZADRUGARSTVA U REPUBLICI SRBIJI

AGRICULTURAL PRODUCTION AND COOPERATIVE
MOVEMENT IN SERBIA: A SUPPLEMENT TO A BETTER
UNDERSTANDING OF ITS RELATION

Sažetak

Rad se bavi suštinskim problemima agrarnog razvoja, posebno pitanjem sitno-robnog proizvodnje kao recidiva iz predkapitalističkog perioda. U vezi sa tim, analizira se osnovni oblik organizovanja sitno-robnog proizvodnje – zadruga, i posledično, zadružna svojina u Srbiji, posmatrano u istorijskom kontekstu. Detaljno se analizira agrarno političko vidjenje ukupnih agroe-konomskih uslova i odnosa sitnorobne poljoprivredne proizvodnje, i daju ocene stanja zadrugarstva, osnovnih problema i perspektiva na ovom segmentu. Procenjuje se i dimenzija ukupnog problema sa aspekta društveno ekonomskih odnosa u konkretnim privredno-sistemskim uslovima, uzimajući u obzir ukupan društveni trošak koji tom prilikom nastaje.

Ključne reči: *agrarno pitanje, sitno-robna proizvodnja, zadrugarstvo, svojina, Republika Srbija.*

Abstract

The paper is dealing with agrarian development problems of the Republic of Serbia, particularly with small parcel – farmers production as a recidive from feudal system. Connected with that question, the paper is analyzing the basic form or model of farmer's organization – cooperative. The main issue in the analysis is ownership of cooperatives in the historic context. In the paper the main assumptions and conclusions represents author's agropolitical statements concerning agro-economic conditions and relations of farmer's production as well as its engagement in the cooperatives. From that point of view the author is evaluating the processes and suggesting conclusions that could influence prospect solutions connected with farmer's / cooperative position in the process of agricultural production. In the paper The size of that problem is particularly discussed and its relation to the overall socioeconomic situation taking in account the possible social expenses.

Key words: *Agroeconomy, Farmers Production, Cooperatives, Ownership, Republic of Serbia.*

Uvod

Pisati o zadrugarstvu, zadružnoj svojini i sličnim problemima, kao i razumeti sve odnose koji ih prate, nemoguće je a da se bar u jednom delu ne osvrne na agrarno-ekonomске uslove i subjekte koji upotpunjuju celokupnu sliku.

Za subjekte poljoprivredne proizvodnje koji proizvode na osnovu sopstvene svojine na zemljištu i pretežno ličnim radom članova seljačke porodice, kod nas se koristi više termina: individualna gazdinstva, zemljoradnička ili seljačka gazdinstva, a zbog karaktera proizvodnje, često i sitnorobna gazdinstva¹. Ovaj tip gazdinstava se nalazi u simbiozi sa domaćinstvom kao potrošačkom jedinicom bez obzira koji stepen specijalizacije je u međuvremenu postigao. Na ovakvom gazdinstvu su od značaja upotrebne vrednosti roba koje proizvodi, dok su u drugom planu utrošci, naročito upotreba živog rada. Takođe, njihova proizvodnja za ličnu potrošnju ne podleže tržišnim zakonima, pa ih samim tim, čini nedovoljno proizvodnim, odnosno, konkurentnim. S druge strane, u segmentu koji se odnosi na robnu proizvodnju, ona moraju voditi računa i o ekonomiji, i o tržištu. Zbog toga se materijalni subjektivitet sitnog parcelnog vlasništva neprestano okrnjuje napretkom robne proizvodnje kako u poljoprivredi, tako i van nje. U vezi sa tim, značajni faktori diferencijacije zemljoradničkog zemljišta sa kojim oni raspolažu, predstavljaju rasparčanost, razbacanost, različita plodnost, konfiguracija i

¹ Ovo nije samo karakteristika zemljoradničkih gazdinstava već i ostalih sitnorobnih proizvođača kakvi su npr. zanatlije koji proizvode sredstvima u sopstvenom vlasništvu (Popović, S., 17, str. 41).

položaj u odnosu na tržište. Tu je i različita opremljenost sredstvima proizvodnje, radnom snagom, različita sposobnost za organizaciju i menadžment procesima rada i života, njihova međusobna ekonomska izolovanost, kao i različita pozicija sela u društvenoj hijerarhiji.

Kada se razmatraju uslovi proizvodnje i proizvodni odnosi, može se postaviti sledeće pitanje? Da li zemljoradničko gazdinstvo kao ostatak iz feudalnog doba, može da zadovolji osnovne potrebe porodice, obezbedi tzv. prostu reprodukciju kao donju granicu veličine gazdinstva, bez obzira na društveni sistem u kome se nalazi². Naime, industrijska revolucija koja sobom donosi savremenu tehniku i tehnologiju, a u novije vreme poljoprivredu zasnovanu na znanju, je ta koja prethodi zemljoradničkom gazdinstvu i predstavlja bitan faktor od uticaja na njegovu proizvodnju, razvoj i opstanak. U razvijenim tržišnim odnosima, zemljoradničko gazdinstvo jedino može biti ekonomski integrisano u krupnu robnu proizvodnju – u visokoproduktivni, koncentrisani i centralizovani kapital koji određuje sve njegove reprodukcione aspekte i čini ga inferiornom ekonomskom, društvenom i organizacionom snagom. Dakle, u sudaru sa industrijskim dobom u kome su značajni faktori napretka vezani za koncentraciju, centralizaciju, maksimizaciju, standardizaciju i sinhronizaciju ljudskog rada i procesa, za zemljoradnička gazdinstva je nastupilo novo doba u kome je trebalo tražiti nova rešenja za opstanak.

Jedan od mogućih oblika ili načina za njegovo uspešnije preživljavanje u ruralnim sredinama i kakav takav napredak, svakako predstavlja zadrugarstvo. Jer, podizanje produktivnosti rada putem udruživanja i kooperacije, predstavlja pokušaj da se i u kapitalizmu, i u socijalizmu, ovaj zaostao i istorijski prevaziđeni oblik proizvodnje, transformiše u efikasniji sistem, sa većim efektima za njegove protagoniste. Prvi, relativno neuspešni pokušaji su vršeni u periodu pre Drugog sv. rata, tačnije od vremena pokretanja zadrugnog pokreta. Međutim, svi pokušaji beleže neuspehe. Ovaj trend se i dalje nastavlja. U našim uslovima nakon Drugog sv. rata se događa još i to da se sa ovakvim ciljevima, meša još i ideološka borba

za totalni raskid sa sitnorobnom proizvodnjom, dokazujući tako istotijsku prednost krupne socijalističke proizvodnje zasnovane na državnoj, odnosno na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju.

Zadrugarstvo, posebno zemljoradničko, bez obzira na oblike udruživanja koji su se javljali i tokom pojedinih perioda dominirali, sve vreme ispoljava suštinske nedostatke i kreira mogućnost za zloupotrebe od strane krupnijih gazdinstava i onih koji su više edukovani. Dešava se i da sitni proizvođači najčešće nisu bivali u stanju da obezbede ni osnovni ulog, a ako to i uspeju, nisu ostvarivali veće efekte od članstva u zadrugama. Tako, zadrugni pokret u našim uslovima nije bio u stanju da ispuni očekivane ciljeve i obezbedi poštovanje zadrugnih principa. Dešava se i to da članstvo uglavnom predstavlja tzv. *mrtvo slovo na papiru*, a zadrugama upravljaju oni koji u tome vide mogućnost da profitiraju. Istorija zemljoradničkog zadrugarstva Srbije je puna primera zloupotrebe a takva klima važi i do danas. Najuspešniji oblik kooperacije u novije vreme je proizvodna kooperacija što se može smatrati najlabavijim oblikom, pa zadruge najčešće predstavljaju trgovinska preduzeća (često proizvodno-trgovinska), slično kombinatima koji su u isto vreme poslovali. U njima su upravljali zaposleni tih zadruga a ne zadrugari. Istovremeno, Zadrugne saveze su uglavnom vodili predstavnici države, sprovodeći državnu politiku podružtvljavanja sela i izgradnje socijalističkih odnosa. Takvi su danas najglasniji u kritici države i nameri da tzv. zadrugnu imovinu privatizuju. Oni u tome i danas vide svoju šansu za dominacijom i bogaćenjem na kvazi zadrugnoj imovini, za šta sem u pojedinačnim slučajevima, praktično nema opravdanja. Zato se u poslednje vreme pod parolom spašavanja zadrugarstva i zadruga, uz ocene da zadrugarstvo nikada nije bilo "gore", uz zanemarivanje suštine agrarnih uslova u kojima je zadrugarstvo razvijano ili njeno krajnje nepoznavanje, uz isticanje dometa zadrugarstva u svetu i činjenicu da je 2012. godina proglašena godinom zadrugarstva, vodi svojevrsna kampanja da se kvazi zadrugna svojina vrati onima koji su sve vreme reprezentovali zadrugarstvo i zadrugare. Ovo je česta praksa uprkos činjenici da je u toku rešavanje pitanja restitucije i da će i sami zadrugari, ukoliko za to ima osnova, svoju imovinu vratiti fizički ili na drugi način, u periodu koji država oceni

² Rastvarač srednjovekovne autarkije jeste krupna robna proizvodnja u svojstvu rezultata više produktivnosti rada od one čiju su funkcionalni izdanci naturalna i sitna robna proizvodnja (Veselinov, D., 25, str. 25).

da je društveno oportuno. No, da bi se bar malo više svetla bacilo na ovu problematiku, neophodno je poći od početka, odnosno dati prikaz evolucije zadrugarstva i zadružnog pokreta u Srbiji.

Evolucija zadružnog pokreta u Srbiji

Pre no što se bilo šta kaže o istorijatu zadrugarstva i zadruga, neophodno je istaći da zadrugarstvo za po karakteru sitno-robno zemljoradničko gazdinstvo, u uslovima visokoproduktivne robne proizvodnje, predstavlja oblik i sredstvo "da prednosti koje zadrugarstvo donosi svakom učesniku, ne ostavi isključivo u rukama krupnog poseda, nego da jedan delić toga ugrabi i za sebe"³. U konačnom, zadruga to prestaje biti kada evoluiru u ekonomski kolektivitet zemlje, živog i minulog rada, pri čemu, privatna svojina na poljoprivrednu parcelu definitivno nestaje kao izraz nominalne ekonomske individualnosti⁴. Međutim, kako u početnoj fazi zemljoradnik ne ulazi u zadrugu na način da gubi svoj celokupni subjektivitet, može se zaključiti da je jedna od karakteristika zadruga to da postoji izvesni stepen lične ekonomske samostalnosti njenih članova. Stoga se u startu može konstatovati određena ograničenost zadruga, jer ako je ona nastala kao izraz nemoći zemljoradnika da se odupru krupnoj i tehnološki naprednijoj robnoj proizvodnji, iznenadjuje činjenica da ne dolazi do potpune evolucije zadruga u kolektiv. Stoga se ocenjuje da zadruga predstavlja samo privremeni oblik prelaska zemljoradnika u integrirani ekonomski sistem. Njoj pripada određeni manevarski prostor između dva ekonomska stanja, pri čemu ona nosi pečat ekonomske epohe u kojoj egzistira.

Sam istorijat zadružnog organizovanja ne seže u daleku prošlost. Organizovani zadružni pokreti počeli su da se javljaju sredinom XIX veka. Javili su se prvo u Engleskoj a zatim i u Nemačkoj, zemljama koje su bile predvodnice tehnološke revolucije u vreme njenog nastanka. Vremenom, formiraju se krupna kapitalistička preduzeća, dok su na drugoj strani sitni robni proizvođači propadali. Ni jedna od karakteristika tehnološke revolucije u kombinaciji sa pratećim privrednim sistemima, nije išla na ruku sitno-robni proizvođačima. Otuda potreba za udruživanjem.

Zadružni pokreti su u svojoj prvobitnoj formi bili udruženja eksplatisanih slojeva društva, pre svega najamnih radnika i sitnih robnih proizvođača (zanatlija i seljaka). Oni su u sebi sadržali socijalnu notu, međutim, ne može se reći da su zadruga tvorevina socijalističkog privrednog sistema kako ističu neki od autora.

Nosilac ideje zadružnog pokreta bio je dr Vilijam King koji je na tlu Engleske osnovao oko 300 zadruga koje se nisu dugo održale. Prvi oblik zadružnog organizovanja je bila potrošačka zadruga. Osnovana je od strane tkalca u Ročdelu 1844. godine. Nakon tih prvih pokušaja, jedanaest zemalja sveta (među kojima i tadašnja Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) je 1895. godine osnovalo Međunarodni zadružni savez sa sedištem u Londonu.⁵

Prva zadruga se osniva 1846. godine u Bačkom Petrovcu (Vojvodina) kao treća u svetu (Ročdel, Engleska, 1844.; Sobotište, Slovačka, 1845.)⁶. Već sedamdesetih godina XIX veka, osnivaju se zadruga i u srpskim varošima. U prvoj fazi se počinju osnivati proizvođačke, potrošačke i kreditne zadruga. Nastale su kao rezultat težnje da se udruženim snagama savladaju teškoće koje je tadašnji sistem priređivao i da se lakše dodje do kapitala, naplate potraživanja, jeftinije nabavljaju osnovna i obrtna sredstva, i sl. Proizvođačke zadruga najčešće osnivaju zanatlije (prva stolarsko – drvarska zadruga u Beogradu 1870.). Iste godine se u Beogradu osniva i „Prva družina za potrošnju u Beogradu“ čiji je cilj izbegavanje posrednika u prometu.

Druga faza zadrugarstva u Srbiji se javlja krajem XIX veka kada nastaju poljoprivredne zadruga na selu, u formi kreditnih zemljoradničkih zadruga. Prva kreditna zadruga je osnovana 29. marta 1894. godine u selu Vranovo kod Smedereva, i ona se smatra prvom poljoprivrednom zadrugom. Poslovala je na principu solidarnog jemstva (Rajfajzenov tip). Nastala je iz potrebe da se zaobiđu „zelenaši“ čije su kredite pratile visoke kamatne stope. Početna sredstva su činili udeli zadrugara (seljaka) i zajmovi od novčanih ustanova. Fondovi su bili nedeljivi i neotudjivi a zadrugar je garantovao za svoje obaveze celokupnom svojom imovinom. Zajmovi su korišćeni uglavnom za nabavku reprod materijala u poljoprivrednoj proizvodnji.

⁵ Sadašnje sedište Saveza je u Ženevi.

⁶ U Vojvodini se 1869. godine osniva zadruga u Erdeviku; 1868. u Titelu; 1869. u Pivnicama, Rumi 1883., itd. www.yasav.org.rs/istorijat.htm.

³ Kaucki, K., 9, str. 7, 10, 14, 17, 38, 115, 152, 157.

⁴ Veselinov, D., 25, str. 83.

U to vreme, zadruge su prolazile kroz težak period jer je privredni sistem bio neuređen, postojala je bojazan za ulazak u zadruge, nepoznavanje zadružnog pokreta, a teško su se pribavljala i finansijska sredstva. No, i pored svih ovih teškoća, broj zaduga je u tom periodu rastao. Na kraju 1894. godine je bilo pet zaduga, da bi ih pred početak Prvog sv. rata (1913.) bilo 782⁷. Za vreme Prvog sv. rata zadružni pokret doživljava slom, da bi nakon rata počela njegova revitalizacija.

Iako kapitalistička, tadašnja Kraljevina SHS (kasnije Kraljevina Jugoslavija) je bila prilično nerazvijena država, sa velikim učešćem poljoprivrednog stanovništva, industrijska proizvodnja je bila u začetku, pa je zadrugarstvo, posebno zemljoradničko, predstavljalo nadu za uspešniji razvoj seljaka kao zadrugara. Osim toga, seljačkom sloju koji je izneo rat na svojim plećima, trebalo je pružiti nadu pa se pored agrarne reforme koja je trajala neuobičajeno dugo, krenulo i sa donošenjem jedinstvenog zakona koji bi uređivao zadrugarstvo. Međutim, kao i agrarna reforma, ceo postupak se zbog interesa krupnog privatnog kapitala otezao.

Prvo je donet Zakon o poljoprivrednom kreditu (1925.) na osnovu koga su formirane mesne i oblasne zadruge za poljoprivredni kredit. Istovremeno (1927.) dolazi do promene pravca rada Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga. Ova faza u razvoju zadrugarstva nazvana *smederevski pravac* (1894-1929.) nakon čega do 1945. nastupa period označen kao *požarevački pravac*. On je doneo niz novina u pogledu uvođenja formalnih i suštinskih aspekata poslovnosti. Ubrzo se osniva Glavna zemljoradnička kreditna zadruga u sastavu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga (1935.) i počinje sa radom 1938. Sve vreme se radi i na donošenju Zakona o zadrugama (1920-1937.). On se naziva Zakonom o privrednim zadrugama.⁸ Do 1938. godine, na prostoru cele Kraljevine je postojalo 10.906 zadruga a od toga, 9.019 zemljoradničkih. U Srbiji su dominantan oblik činile kreditne zemljoradničke zadruge. Broj kreditnih zemljoradničkih zadruga se kretao od 800 (1920.) do 1.258 (1922.). Najveći broj kredit-

nih zemljoradničkih zadruga je bio 1922. godine a kasnije se beleži mali pad da bi pred početak Drugog sv. rata broj ovih zadruga iznosio 1.077 (1939.). Na broj i stanje kreditnih zadruga delovali su negativni faktori. Pre svega, tu su privredna i tržišna nestabilnost, likvidacija poljoprivrednih dugova (po Uredbi o likvidaciji zemljoradničkih dugova iz 1936. godine), teško obezbeđenje finansijskih sredstava, inflacija, „makaze cena“ na štetu poljoprivrednih proizvoda, i niz drugih faktora.

Treći period u razvoju zadrugarstva u Jugoslaviji, pa samim tim i u Republici Srbiji, nastaje nakon Drugog sv. rata, odnosno, u vreme donošenja i sprovođenja Odluke o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom prisutnih lica i o sekvestru (prinudna uprava) nad imovinom koje su okupatorske vlasti prisilno otudjile (1944.), odnosno, Zakona o Agrarnoj reformi (1945.) i Zakona o prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine i sekvestracije nad imovinom odsutnih lica (1946.).

Za većinu domaćinstava u to vreme se može reći da je njihov reprodukcioni potencijal bio skroman i praktično nedovoljan da obezbede potrebnu egzistenciju za svoje porodice i planom utvrđene viškove koji su po osnovu prinudnog otkupa sakupljale lokalne vlasti za potrebe ishrane neseoskog i radničkog stanovništva u gradovima. Zbog toga su seljaci u prvo vreme iskazivali interesovanje za kolektivističke oblike privredjivanja na selu. Ono je bilo uslovljeno i činjenicom da u to vreme nije bilo dovoljno kvalitetnih inputa a ni potrebne poljoprivredne mehanizacije. Osim toga, kolonizirana seljačka domaćinstva su bila pod značajnim uticajem socijalističke propagande uperene protiv privatnih - "kulačkih" gazdinstava, odnosno, i u pravcu afirmacije društvenog sektora privredjivanja. Ovakvu koncepciju, vlast podupire i Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama (1953.) kada se praktično formira i fond od oko 276.000 ha na osnovu smanjenja zemljišnog maksimuma sa 25-35 ha na 10 ha.

Da bi poboljšale ukupnu situaciju u uslovima kojima su bile rukovodjene ideološkim ciljevima, nove vlasti preduzimaju mere koje su trebale da imaju za cilj obnovu poljoprivrede i zadrugarstva. Osnovni zakon o zemljoradničkim zadrugama donet 1949. godine i on nije u sagla-

7 Monografija - „Vek i po zadrugarstva“ BG-NS 1995. godine str. 18.

8 Do 1937. godine zadrugarstvo na teritoriji Srbije uređivao je Zakon o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama donet 1898. godine. Neka od osnovnih načela Zakona o privrednim zadrugama zadržana su zakonu koji je uređivao zadrugarstvo SFRJ.

snosti sa osnovnim principima zadružnog pokreta. Propisuju se dva tipa zeljoradničkih zadruga - opšte zemljoradničke zadruge (OZZ) i seljačke radne zadruge (SRZ). Pritom, osnovni zadatak SRZ je bio da sitnim poljoprivrednim proizvođačima nakon Drugog svetskog rata i socijalističke revolucije u kojoj je došlo do značajne erozije raspoloživih proizvodnih fondova i masovnog stradanja uglavnom seoskog stanovništva, pruži veću prehrambenu sigurnost i egzistencijalnu izvesnost. One su u izvesnom smislu bile metod administrativnog socijalizma kako bi se brže rekonstruisao i unapredio tehnološki potencijal sitne parcelne poljoprivrede. Osnovna razlika između OZZ i SRZ je bila u tome da su članovi SRZ morali da u zadrugu unesu celokupnu imovinu koja se koristi u poljoprivrednoj proizvodnji. No, kako je primarni cilj osnivanja zadruga bio nestajanje privatne svojine i podruštvljavanje, a ne razvoj efikasne poljoprivredne proizvodnje bazirane na primeni savremene tehnike i tehnologije, zadrugarstvo ovakvog tipa, ako se uopšte tako može i nazvati, ulazi u krizu. Niski nivo produktivnosti koji je bio određen prostom kooperacijom rada, i pored čestih kadrovskih promena, nije mogao odvesti zadrugare na put značajnije robne proizvodnje. To pokazuje u praksi privredni račun koji je uveden 1952. godine, a kada je ukinut i zadnji oblik obaveznog otkupa (1. januara 1953. godine) kao prisilni oblik neekvivalentne razmene. Stoga je neminovno bilo donošenje novih rešenja, "Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji SRZ" (30. mart 1953.) kako bi se pokušalo sa omogućavanjem preživljavanja za ove zadruge. No, to nije uspevalo, i njihov broj je od oko 7.000 u 1952. godini, pao na ispod 1.000 u 1955. godini, zatim ispod 400 u 1958., da bi ih 1965. godine, u doba Privredne reforme, bilo samo 10 u celoj zemlji⁹.

Već od 1957. godine, Rezolucijom Savezne Narodne Skupštine¹⁰, započinje nova era u razvoju zadrugarstva. Nju

u značajnoj meri determiniše proces koji dobija svoju terminološku odrednicu kao socijalistička kooperacija. Opređeljujući uslovi ovog procesa su svakako ekonomski ambijent u kome poljoprivreda i dalje predstavlja transferni akumulativni rezervoar za razvoj industrije i ukupne privrede, ali i činjenica da je vanekonomska obezvređena ekonomska i reproduktivna snaga zemljoradničkih gazdinstava maksimumom zemlje od 10 ha. Takodje, treba istaći i to da su sredstva uneta u kooperaciju ne kao akumulaciona potencija već kao oblik kompenzacije države za prelivenu akumulaciju iz poljoprivrede, bila značajna. Pritom, svaka razrada udruživanja u to vreme polazi od neophodnosti da se udruže zemlja, rad i sredstava, pri čemu zemljoradnička zadruga ima položaj, prava, obaveze i odgovornosti kao organizacija udruženog rada. Naravno, do takve vrste udruživanja nije dolazilo jer su zemljoradnici bili nezainteresovani¹¹. Naime, zadruge kakve su razvijane i tada, i prethodno, nisu obezbeđivale veću produktivnost i veći nivo dohotka kao ni socijalno obezbeđenje, nego što je to seljak mogao sam da postigne. Zbog toga je najzastupljeniji oblik kooperacije bila saradnja zemljoradnika sa organizacijama kooperacija (osnovnim i složenim, pri kombinatima) i zadrugama na principu bez snošenja rizika i bez raspodele na osnovu zajednički utvrđenog prihoda i dohotka¹². Ugovori su bili uglavnom kratkoročni (jednogodišnji) i odnose se na nabavku inputa i prodaju primarnih poljoprivrednih proizvoda, pa je bilo svejedno da li realizacija ide preko zadružnih organizacija ili OOK-a organizovanih pri kombinatima. Sredstva tzv. Zelenog plana i kredita od strane Svetske banke koja su u to vreme ulagana u poljoprivredu da bi se njoj bar u izvesnom smislu vratio deo nečega što im je konstantno bivalo oduzimano kroz neekvivalentnu razmenu, bila su predmet zaduživa-

⁹ Veselinov, D., isto, str. 165.

¹⁰ Sl. List FNRJ br. 19/57, zatim na VIII Kongresu SKJ 1958., dalje, odlukom Plenuma SSRNJ iz 1959., rezolucijom Narodne Skupštine 1964. i odlukama izvršnog komiteta CK SKJ 10.1.1966. godine kao i akcionim programom Savezne konferencije SSRNJ o razvoju poljoprivrede i sela 1970. Tu je i rezolucija o razvoju socijalističkih odnosa na selu i u poljoprivredi i zadaci SKJ doneti na I konferenciji 1970., zatim Rezolucija X Kongresa SKJ o socijalističkom samoupravnom organizovanju i razvoju poljoprivrede i zadaci SKJ iz 1974. godine dok su normative i organizacione pretpostavke bile definisane Ustavom iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine.

¹¹ To ne znači da nije bilo pojedinačnih slučajeva udruživanja zemljišta, rada i sredstava za podizanje zasada višanja, malina, groždja, i sl. Iz nešto kasnijeg perioda je poznat tzv. Džervinov model funkcionalne komasacije zasada koji je imao početne rezultate međutim kao i sve drugo, vrlo brzo je počeo da se pretvara u sopstvenu suprotnost jer je ovakav vid udruživanja po manifestaciji bio dobrovoljan a po suštini prinudan.

¹² U ovakvom sistemu kroz praksu su se izdiferencirali sledeći kooperativni oblici: pružanje usluga u nabavci inputa (seme, veštačka đubriva, priplodna grla), obavljanje usluga mehanizacijom (predsetveni radovi, zaštita bilja, kombajniranje, i sl.) kao i delimično učešće društvenog preduzeća u proizvodnji i raspodeli tek nakon realizacije proizvoda a prema učešću u troškovima proizvodnje.

nja pomenutih organizacija. No, u suštini ova sredstva su vraćali zemljoradnici, i to najčešće naturalno što je predstavljalo još jednu priliku za eksploataciju putem neekvivalentne razmene.

Godine 1965. je donet Zakon o poljoprivrednim zadrugama koji je trebalo da predstavlja normativni osnov za unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Beleži se da u ovom periodu zadruge uvećavaju svoju imovinu. Međutim, on je samo izjednačio zadruge sa ostalim socijalističkim preduzećima. Formalno je narušena dotadašnja upravljačka struktura zadruga koje u pravom smislu te reči, zadruge nisu ni bile. One su predstavljale skup zaposlenih koji su sprovodili svoj a ne interes zadrugara čija su imena bila kako se to kaže, *mrtvo slovo na papiru*. S obzirom na karakter zadruge, išlo se ka tome da se u zadrugni sektor uvede radničko samoupravljanje, a zadruga se formira iz sredstava koji joj država da na korišćenje. Dešava se još i to da se zbog nagomilanih i nerešenih problema, zadruge suočavaju sa gubicima u poslovanju, pa se u mnogim slučajevima pristupa iznalaženju povoljnijih rešenja. Ova rešenja kao i uvek, nisu suštinskog karaktera "bolja" već formalnog-organizacionog karaktera (reklo bi se lakša). Gubi se osećaj za zadrugarstvo a problem se rešava priključivanjem zadruga poljoprivrednim preduzećima - kombinatima (to je kasnije bila teza mnogih zadrugnih dušebrižnika o nasilnom gašenju zadruga, što u suštini uglavnom nije tačno). Od 1970-tih godina su se stvarali uslovi za razvoj samoupravljanja i ispoljavanje orijentacije ka udruženom radu. Zakon o udruženom radu (1976.) daje pravnu osnovu da zadruga posluje kao OUR u sastavu složenih organizacija udruženog rada. Zadrugni sektor praktično prestaje da postoji a tamo gde nije bilo velikih dugova, dolazi do prevođenja svojinskih prava nad zadrugnom imovinom u društveni sektor. Društveni sistem odnosa koji je uslovio da svojina ostane bez titulara, imaće za rezultat privrednu, ekonomsku, socijalnu i političku krizu.

Naravno da je ovakav sistem neodrživ i zbog toga se krajem 1980-tih godina ulazi u proces privredne reforme zasnovane na tržišnom privređivanju. U ovom periodu je doneseno niz zakona i propisa koji uređuju zadrugarstvo i vraćaju zadrugarstvu osnova načela. Zakon o preduzećima (donet 1988. a dopunjen 1989 i 1990. godine) ukida OUR-e i nalaže da se zadruge kao jedini i najznačajniji

oblik ekonomskog organizovanja zemljoradnika, ponovo osnuju. U Srbiji se 1989. godine donose Zakon o zadrugama i Zakon o zemljoradničkim zadrugama.

Zakonom o zadrugama SRJ iz 1996. godine, zadruge mogu osnivati sopstvenom inicijativom fizička lica vodjena ekonomskim interesom. Ovako nešto praćeno dodatnim pogodnostima, uticalo je na izvesnu ekspanziju zadruga (sa 471 na 536 zadruga u Centralnoj Srbiji i sa 189 na 318 u Vojvodini)¹³. Ove, tzv. privatne zadruge, uglavnom koriste ime zadruge kako bi eventualno ostvarile određene pogodnosti, dok u suštini predstavljaju privatne kompanije u kojima proizvođači nemaju značajniji uticaj. Tako i tzv. državne zadruge zajedno sa ovim – privatnim, uništavaju ideju zadrugarstva. Pored toga, ovaj zakon je bio nepotpun jer nije obradio dobar broj značajnih pitanja pa upućuje na druge zakone koji u međuvremenu nisu doneti. Značajno je istaći da se ovim zakonom pokušava sa utvrđivanjem kategorije tzv. zadrugne svojine, njena zaštita i reprodukovanje. To je jedinstven pokušaj jer u svetu kao oblik svojine ne postoji zadrugna svojina već svojina zadrugara koja predstavlja specifični oblik njihove privatne svojine koji se sankcioniše zadrugnim pravilima.

Danas je važeći Zakon o zadrugama iz 2006. godine ali se primenjuje i onaj iz 1996. sa izmenama i dopunama iz 1998. godine. Svi oni su neadekvatni jer predstavljaju idealističko vidjenje zadrugne problematike onih koji ga pišu – uglavnom predstavnici zadrugnih organizacija. Zbog toga postoji izvestan stepen slepila, nerazumevanja i neznanja u vezi sa materijom. Istovremeno, zadrugni sektor je degradiran, suočen se veoma velikim brojem problema i kao takav, onespособljen da bude iole značajniji činilac razvoja ne samo poljoprivrede na zemljoradničkim gazdinstvima, već i drugih privrednih grana. Na to ukazuje i činjenica da je aprila meseca 2011. godine Agencija za privredne registre pokrenula po ubrzanoj proceduri stečajni postupak za oko 400 zadruga. U Republici Srbiji po podacima istoimene agencije, posluje oko 2.400 zadruga, od čega je 1.400 zemljoradničkih, 430 omladinskih i studentskih, 140 stambenih, 120 zanatskih, 60 uslužnih, a ostale su potrosачke i druge zadruge. U AP Vojvodini posluje oko 943 zadruge od toga: 713 zemljoradničkih, 139 omla-

¹³ Bilten: Poljoprivredna preduzeća i zemljoradničke zadruge, SZS, Beograd, 1999.

dinskih i studentskih, 43 stambenih i 48 zanatskih, uslužnih, potrošačkih i ostalih zadruga. To je još uvek relativno dobar broj, međutim, činjenica je da se Zadružni savezi i predstavnici pre svega tzv. "starih zadruga" ne bave mnogo njihovim problemima ili tačnije rečeno, nisu u stanju da se njihovim problemima bave na kvalitetniji način. Umesto toga, vode akciju u vezi sa prigrabljivanjem zadružne imovine, unatoč činjenice da sem u pojedinačnim i relativno retkim slučajevima, nije ni identifikovano da li ona uopšte i u kom obimu, postoji. S druge strane, ukoliko postoji, nije do kraja jasno, kome bi ona to trebalo da se vrati.

Problemi zadružne svojine

Pojam svojine je ključni ekonomska kategorija koja direktno determiniše jedan privredni sistem. Pritom, u svakom sistemu egzistira više oblika svojine, ali je po pravilu samo jedan oblik dominantan. U tržišnoj privredi to je privatna svojina¹⁴. Ona je polazna osnova za ekonomsku motivaciju, krajnja odrednica i unutrašnja suština odnosa proizvodnje. Svojina predstavlja pravo pojedinca, grupe ili klase na posedovanje određene stvari i donosi odluke o načinu njenog korišćenja a nosioc prava upravljanja svojinom predstavlja titulara svojine. Navedeno se svakome čini poznatim i jednostavnim, međutim, činjenica je da je u vezi sa svojinom uvek najviše problema. U uslovima tranzicije i privatizacije, u društvu se o svojini pokreću velike priče obzirom da se tada javlja prilika za preraspodelu. Pri tome, istorijski je poznato da se uvek najviše diskutuje o stvarima koje nam ne pripadaju.

Svojina zadruga (ne zadružna svojina) može da se formira na više načina. Ona se može steći putem udela zadrugara, poslovanjem zadruga, ulaganjem kapitala, pravnim poslom, transformacijom drugih oblika imovine u vlasništvo zadruga. Ona je trebalo da nastane i razvija se u izvorno zadružnom načinu organizovanja, po zadružnim principima. Međutim, praćenjem evolucije zadrugarstva, to se sem u pojedinačnim slučajevima, ne bi moglo reći. Pre bi se moglo reći da je ona nosila obeležje druš-

tvenih i političkih prilika vremena u kojima je nastajala, umesto da predstavlja kolektivni oblik vlasništva sazdan od privatne svojine i njene upotrebe, naravno, po zadružnim pravilima. Zbog toga je naše mišljenje da se zadružna svojina u Srbiji, obzirom da u najvećem broju slučajeva nije nastajala po zadružnim principima, tako ne može ni deliti. U pitanju je *kvazi zadružna svojina*, nastala afirmacijom raznih pristupa, često ideoloških, različitom motivacijom onih koji su zadruga vodili. Ona je svojevremeno nastala od državne i/ili tzv. društvene svojine, pa i o ovome treba voditi računa prilikom diskusije o zadrugarstvu i svojini zadruga, njenom identifikovanju i povraćaju. Kako svojina zadruga predstavlja samo specifični oblik privatne svojine, neophodno ju je u budućnosti tako i tretirati. Tada neće biti "zabuna" i lova u mutnom, kako se danas, u savremenoj praksi pokušava. Iz ovoga proističe da je neophodno da zadruga ima sređeno pravno stanje. Njena perspektiva nije ugrožena; međutim, ne treba podlegati ponovnim neekonomskim i političkim pritiscima pojedinih društvenih grupa, koje navodno žaleći za zadrugarstvom i stanjem u zadružnom sistemu uopšte, ističući njegovu nerazvijenost koja navodno nikada nije bila gora, žele da se domognu imovine.

Veliki problem zadrugarstva Republike Srbije sadržan je u nepostojanju jasnog imovinskog razgraničenja, a to je dosta teško učiniti obzirom da je moguće primeniti dva pristupa, normativni i suštinski. Normativni je moguće pratiti anlizom zakona i propisa koji su često neusklađeni i daju prostor za različita tumačenja. Dakle svaka zainteresovana strana ih može tumačiti kako joj više odgovara, pa je arbitraža dosta neizvesna a nekad i nemoguća. S druge strane, praćenjem evolucije zadrugarstva i zadružnog pokreta, mnogo jasnije i nedvosmislenije se može uočiti da u suštini, pravog zadružnog organizovanja na zadružnim principima, nije ni bilo. Ako je u pojedinim slučajevima i periodima i bilo, postojao je čitav niz razloga koji su derogirali zadrugarstvo i zadružni pokret kad se on posmatra u kontinuitetu¹⁵.

Nakon Drugog sv. rata, zadruga sve vreme nose to ime, međutim, osnova na kojoj nastaju, način rukovodjenja

¹⁴ Državna svojina obzirom da ima svoga titulara, predstavlja oblik privatne svojine. Oblici kao što je društvena svojina ili pokušaj da se identifikuje zadružna svojina kao novi oblik, nisu pogodni za efikasniji razvoj.

¹⁵ Ako se samo navede primer vezan za zadrugarstvo 50-tih godina, lako se može uočiti da je paradoksalna činjenica da se u ovom periodu daje snažan podsticaj zadružnom sektoru a da mu se ukida svojina.

zadrugama, ciljevi zbog kojih se osnivaju, nemaju mnogo suštinske veze sa pravim zadrugarstvom. Način na koji one stižu dobit i imovinu (zemljište, mehanizacija, objekti, i sl.) upućuje na zaključak da one sve vreme funkcionišu kao preduzeće, pa u periodu u kome se tako nešto događalo, nije nepravilno da se njihova imovina knjižila kao društvena. Dodajući tome i činjenicu da 60-tih i početkom 70-tih nastupa težak period za poslovanje, ovakve zadruge se lakše odlučuju na integraciju u različite oblike organizacija udruženog rada (poljoprivredne kombinata). Pravna osnova za to se ostvaruje podsredstvom Zakona o udruženom radu. Nešto kasnije pokušava se novi kompromis ali sada vraćanja zadrugama njihovog identiteta. Amadmanom na Ustav (1988.) ponovo je uveden pojam zadružna svojina a Zakon o zadrugama iz 1990. godine, nalaže vraćanje imovine zadrugama. Republički Zakon o zadrugama iz 1996. godine potvrđuje neophodnost vraćanja imovine zadrugama koja je nastala posle 1.7.1953. godine¹⁶. Članom 94. ovog Zakona, predviđeno je da zadruge participiraju u imovini u onim preduzećima u kojem su uložena njihova sredstva. Tako bi zadruge u akcionarskom društvu dobile akcije bez naknade a u slučaju društava sa ograničenom odgovornošću, zadruge bi postale suvlasnik sa svim pravima i dužnostima vlasnika. Član 95. Zakona predviđa da se imovina koja je bila u vlasništvu zadruga i zadružnih saveza, a koja je preneti bez naknade, vrati zadrugi (odnosno savezu). Po ovom članu, uslovi za povraćaj imovine zadrugama su: da je bila u posedu zadruge posle 1.7.1953. godine, da je imovina prenesena na nezadružni sektor, da je preneti bez naknade, da je preneti povodom organizacionih i/ili statutarne promena.

Zakoni iz 1990. i 1996. godine se od strane onih koji ih promovišu i zastupaju, ocenjuju kao krucijalni za svojinske transformacije. Po osnovu njih bi trebala da se izvrši potpuna svojinska transformacija koja bi uredila ekonomske odnose, „izbaciti“ društvenu svojinu iz zadruga i na „optima-

lan“ način odredi titulara kvazi zadružne svojine, zadruge ili Zadružnih saveza. Ocenjujući, može se reći da je društveni lobi zadruga i njihovih asocijacija, ovim zakonima pokušao da po svome vidjenju i aspiracijama, uredi vlasničke odnose. Na taj način bi onima koji upravljaju preduzećima koja se zovu zadruge i možda i više, njihovim asocijacijama, obezbedili uvećanje imovine.

Posmatrano u nešto širem kontekstu, prosto iznenađuje činjenica da je u međuvremenu prilično zanemaren pravi zadružni rad i da se ceo zadružni pokret nalazi u stanju letargije. Ništa spektakularnije nije urađeno ni na razvoju novih zadruga, po istim tim zadružnim Zakonima na koje se poziva. Otuda ne čudi da ovi Zakoni ne doživljavaju ozbiljniju primenu u velikom broju aspekata. Samo je mali broj problema rešen, a razlog za tako nešto, između ostalog predstavlja: nezainteresovanost zemljoradnika, lutanje vezano za svojinska pitanja, predrasude oko važnosti zadružnog sektora, kadrovski i materijalno relativno slab zadružni sektor, neraspolaganje sa potrebnom dokumentacijom, nesređeno stanje u katastru nepokretnosti, neusklađenost zakona, nepoznavanje suštine problema i svodjenje na ravan svojine kao da je ona jedini problem prošlog, sadašnjeg i budućeg zadrugarstva, itd. Umesto toga, i dalje se insistira na rešavanju problema tzv. zadružne svojine. S druge strane, ne pominju se slučajevi društvenih preduzeća koja su da bi izbegla privatizaciju, nasilno prelazila u pravni status zadruga i obrnuto, a za šta su „zaslužne“ njihove upravljačke strukture.

Treba istaći još i to da se u novije vreme pominje i Zakon o dopunama Zakona o zadrugama iz 2006. godine. Kao realno otežavajući se komentariše član koji se odnosi na korišćenje imovine (94a). Naime, ukoliko je imovina evidentirana kao društvena imovina, a zadruga hoće da donese odluku o rasoplaganju tom imovinom (prodaji, poklonu, razmeni, korišćenju, poravnanju sa poveriocima, davanju zaloge, davanju hipoteke i davanju garancije, davanju u dugoročni zakup i ulaganju u druga pravna lica i sl.), ona mora da podnese zahtev Agenciji koja je nadležna za privatizaciju, i koja treba taj zahtev da odobri. U vezi sa tim su pritužbe na efikasnost Agencije u rešavanju problema pa se takva situacija koristi da bi se izvršili pritisci. Kao argument se navodi nemogućnost pristupa hipotekarnim kreditima koji treba da obezbede efikasnije

¹⁶ Razlog zašto je uzet ovaj datum, jeste zbog toga što imovina zadruga nastala Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenorodne imovine i dodeljivanju imovine poljoprivrednim organizacijama iz 1953. godine, kao takva nije predmet vraćanja. Naime, na osnovu člana 1. Zakona o pretvaranju društvene imovine na poljoprivrednom zemljištu u druge oblike svojine, uređeno je da poljoprivredno zemljište stečeno po osnovu pomenutog zakona iz 1953. godine, prelazi u državnu svojinu. Do stupanja Zakona o zemljištu (2006), zadruge su ovo zemljište koristile bez naknade.

funkcionisanje zadruga. Problem se navodi i za ažurnost katastra kao za knjigovostveno usklađivanje nakon prelaska u zadrugu svoju jer, ističu zadrugari, ne postoji konto za evidentiranje zadrugne svojine, već se ona knjiži na konto 309 - ostali kapital.

Činjenica je da problem svojine zadruga u određenom broju slučajeva postoji, da je složen ali da je on samo jedan problem u nizu problema sa kojima se suočavaju zadruge. Međutim, njihova društvena uloga izlazi iz ovih okvira i kao da se na nju zaboravlja. Vraćanje imovine može možda da pomogne, ali je suština svakako u razvoju i negovanju zadrugarstva i drugih oblika organizovanja sitnorobnih proizvođača. Svojinska pitanja samo pomeraju fokus sa pravih problema koje zadrugarstvo, koliko god da postoji na ovim prostorima, nije uspešno da reši.

Zaključna razmatranja

Zadrugarstvo, zadrugna svojina i slični problemi zaokupljaju pažnju najviše zadrugnih teoretičara i praktičara. Međutim, bilo kakvo pitanje u vezi sa zadrugama je nemoguće suštinski sagledavati uopštavajući pojedinačne slučajeve koji su prilično heterogeni, a da se pritom ne analizira i razume ukupnost agroekonomskih uslova i odnosa u istorijskom kontekstu. Jer, nakon svega, moglo bi se zaključiti da sam njegov razvojni tok sugerise dosta problematičnu tezu o postojanju kategorije - zadrugna svojina. Tu se, pre svega, misli o svojini koja je nastala poštovanjem principa na kojima je zadrugarstvo razvijano (ne na kvazi zadrugarstvu koje je dominantno razvijano nakon Drugog sv. rata). Da je to tako, postoje mnogobrojni razlozi, od kojih se navode sledeći:

1. Motivacija zemljoradnika koji su usled dugih i iscrpljujućih ratova na tlu Srbije u međuvremenu izmenili psihi i držanje. Naime, egoistični moral iznet iz ratova, učinio je ...da iz ljudi iščezne cilj, i akcija u pravcu cilja, da ljudi izgube kičmu i orijentaciju, nije bio pogodan ni za kakvu akciju, čak ni za onu koja se zasnivala na prinudi, a ponajmanje još za akcije koje su imale da poteknu iz slobodne volje i da kao socijalne akcije budu jedna sintetična akcija slobodno udruženih volja...¹⁷

2. Solidarnost bogatijih sa siromašnjima, odnosno želja da se sopstvenim sredstvima pomogne drugi, u srbijskom selu nije zaživela. Lični interes je najprimarniji pa se samim tim može izvući zaključak da su zadruge bile najčešće paravan za one bogatije da vode sopstvene poslove i da samo oni imaju koristi od zadrugarstva i zadrugne imovine. To, sem pojedinačnih slučajeva i to u samo pojedinim periodima, praktično važi za ukupni period od osnivanja zadruga do danas. Ovo se može ilustrovati primerom iz predratnog perioda: ...treba istaći da je na snazi bio svojevrstni "čiftizam" članova zadruga, odnosno, želja da se svojim novcem koriste samo njegovi vlasnici. To su oni ljudi, koji neće ni prstom da mrdnu za opšte kulturne stvari, a hoće rado da se privuku na gotovo! To su oni ljudi, koje nije ništa sramota, što je njihovo lično, sve je bolje, a opštinsko sve gore... Grabeći i stežući grčevito novac u svoje ruke, čifte – seljaci onemogućavaju uslugu novcem drugima za čisto privredne slojeve pogađajući time siromašnog privrednika koji zato mora da mnogo skuplje nabavlja nova kod zeleniša za svoje privredne potrebe...¹⁸ Često se dešavalo da oni najsiromašniji nisu ni mogli biti članovi zadruga jer nisu bili u stanju da uplate potrebni ulog.

3. Nepismenost seljaštva ili njihova nedovoljna stručnost se takodje mogu navesti kao značajna kočnica razvoja zadrugarstva, i to kako kod uopšte prihvatanja zadrugarstva, tako i u zadrugnom radu, jer za uspeh zadruga nije dovoljna samo želja već je potrebna i sposobnost. ...za zadruga, pored poštenja, treba pismenih i sposobnih ljudi. Kod nas je pismenih malo, i to malo je otišlo u čate i kmetove, agente i narodne poslanike. Za ovo da nam nepismenost smeta najbolji je dokaz što u zadrugama, gde su učitelji i sveštenici, te zadruga rade, a gde ovih nema, tu zadruga spavaju...¹⁹ Neko bi rekao da to danas ne važi, međutim, postoji svojevrstna nepismenost i nesposobnost seljaka obzirom da se nalazimo u tehnološki naprednom informatičkom društvu, pa se ona na selu može konstatovati i danas.

4. Sledeći razlog je svakako činjenica da tradicionalni način privredjivanja drži duboko konzervativnim zemljoradnike – sitnorobne proizvođače. Tome svakako doprinosi i starosna struktura zemljoradnika kao izrazito nepovoljna. Oni su zato dosta zatvoreni za uvođenje

¹⁷ Zbirka Vojislava Jovanovića-Maramboa, Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo unutrašnjih poslova (podv. Isić, M., 2001, str.130)

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

inovacija i znanja u svoj rad, a svakako su zatvoreni i za zadrugarstvo i druge oblike udruživanja.

5. Kao značajan negativni razlog za razvoj zadrugarstva se mogu navesti i najrazličitije zloupotrebe u već postojećim zadrugama. Najčešći slučajevi su svakako pretvaranje proizvodnih u kreditne zadruge, dajući pojedinim članovima novac na pozajmicu i to najčešće u kriznim vremenima, kada je preraspodela na delu u celom društvu. Postoji dobar broj slučajeva i kada se zloupotrebljava zadrugna funkcija, na osnovu nje pozajmljuje novac i zatim ne vraća, a poslovanje zadruge svesno dovodi u pitanje. To se najčešće odnosilo na rukovodstvo zadruge, zatim magacionere i blagajnike koji su posle svojevrtnih mahinacija, otvarali sopstvena privatna preduzeća. Ovakvo ponašanje je odbijalo članstvo i stvorilo psihološku barijeru za ulazak u zadruge. Teba navesti i često ličnu netrpeljivost prema pojedinim članovima zadruge, zatim, pripadnost određenim političkim partijama, sumljive moralne vrednosti i nepoverenje u rukovodstvo. Razni intervjui zemljoradnika to potvrđuju, npr. ...nisam zadrugar, jer u njoj vedri i oblači "hara Miloje", a ja tome čoveku ne verujem...²⁰

6. Konačno i bez razlike, kao jedan od značajnih faktora razvoja zadruge se mogu navesti i ideološki razlozi, bilo da se radi o periodu pre, bilo da je u pitanju period posle Drugog sv. rata. Za nas je svakako značajnije posmatrati ovaj poslednji period jer smo njegovi savremenici, međutim, duboki trag u istom smislu je ostavio period između dva rata. Naime, sve do 1928. godine, zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji je bilo zadrugarstvo socijalnog idealizma (tzv. doba Mihaila Avramovića- po ugledu na Rajfajzena). Kao takvo, ono je bilo u raskoraku sa socioekonomskim uslovima, pa je oslonac tražilo u imućnijim seljacima a to ga je onda uvodilo u sivu zonu zbog već navedenih razloga. Zajednički interesi zadrugara su se gubili pa nastaje pokušaj reafirmacije zadrugarstva 1927. godine, nazvan *požarevački zadrugni poslovni pravac* (tzv. doba Voje Đorđevića – po ugledu na Šulce-Delića), poslovno mnogo determinisaniji. Ono je sve do Drugog sv. rata uspelo da zadrugarstvo postavi na zdravije osnove. Pre svega, cvetao je nabavljачko-potrošački oblik zadruge. To je za kratko vreme uticalo na popravku položaja seljaštva, međutim, većinu koristi je ipak ostvarivao bogatiji sloj zadrugara.

Slično je bivalo i sa proizvođačkim zadrugarstvom. No, to je prekinuo Drugi svetski rat nakon koga zadrugarstvo, onakvo kakvo je inaugurisano zadrugnim principima, faktički nije ni postojalo.

Zbog toga se može izvesti generalni zaključak da su izraženo nepoverenje prema drugima i visok stepen individualizma zemljoradnika, zajedno sa ostalim faktorima, pogotovo u ekonomski nerazvijenijim područjima Srbije, sve vreme predstavljali nesavladivu prepreku za razvoj zadrugarstva sve do današnjih dana.

Konačno, može se konstatovati i to da zadrugarstvo, kao recidiv iz prošlih vremena (feudalno doba), predstavlja prelazni oblik ka tehnološki naprednoj tržišnoj proizvodnji koja nastaje u kapitalizmu. U savremenim uslovima treće tehnološke revolucije, informatičkog doba i ekonomije zasnovane na znanju, za očekivati je da ono predstavlja relativno skroman društveni segment, jer nema uslove (obrazovane i sposobne ljude kao ni sredstva) da parira visokoproduktivnoj tržišnoj proizvodnji. Osim toga, savremeno doba, umesto klasičnih – prevaziđenih, nudi nove oblike integrisanja sitnih proizvođača u lanac proizvodnje i usluga (i horizontalne, i vertikalne). Otuda nije ni čudo da se sve više i na našim prostorima govori o klasterima i sličnim oblicima. Zato "borcima" za zadrugnu svojinu, obzirom da nisu u stanju da unaprede rad postojećih i razvijaju nove zadruge na principima koji za to postoje, izgleda ne ostaje puno manevarskog prostora. Svojina im je izgleda još jedini argument da pod istim onim razlozima koji su postojali i do sada, protraće deo društvenog vremena koji se nalazi na raspolaganju za razvoj, i deo kvazi zadrugne imovine za koju se bore.

Literatura

1. Arsić, M. (1936) *Rasterećivanje dužnika i likvidacija dugova*, Beograd.
2. Avramović, M. (1912) *Zemljoradničko zadrugarstvo*, Beograd.
3. Avramović, M. (1923) *Ekonomski značaj zemljoradničkih zadruga*, Beograd.
4. Avramović, M. (1924) *Trideset godina zadrugnog rada*, Beograd.
5. Bjelica, P. (2000) *Selo Srbije i njegove perspektive*, Ekonomski institut, Beograd.
6. Govedarević, D. (2004) *Stanje i razvojne mogućnosti poljoprivrednog zadrugarstva Srbije*, Zadrugni savez Srbije, Beograd.

²⁰ Isto.

7. Grbić, V. (1997) *Teorije seljačke ekonomije i nova agrarna politika*, Ekonomski institut, Beograd.
8. Isić, M. (2001) *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. I, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
9. Kaucki, K. (1953) *Agrarno pitanje*, Kultura, Beograd.
10. Kolektiv autora (1986) *Ekonomika poljoprivrede*, redaktor: Petar Marković, Kulturni centar, Gornji Milanovac.
11. Marks, K. (1947) *Kapital*, Kultura, Beograd.
12. Mijatović, B. (1998) *Ekonomija, politika i tranzicija*, FICOM, Beograd.
13. Milenković, P., Mihajlović, L. (1977) *Seljačko gazdinstvo u udruženom radu*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
14. Mirković, M. (1950) *Ekonomika agrara FNRJ*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
15. Njegovan, Z., Filipović, M., Pejanović, R. (2009) *Privredni sistem, politika i razvoj*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
16. Pejanović, R., Njegovan, Z., Tica, N. (2007) *Tranzicija, ruralni razvoj i agrarna politika*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
17. Popović, S. (1979) *Aktuelna pitanja agrarne politike na području SR Srbije bez pokrajina*, IEP, Beograd.
18. Radić, M. (1972) *Ekonomski položaj agrarne proizvodnje*, Socijalizam br. 11/12, Beograd.
19. Randjelović, V. (1999) *Osnovi zadrugarstva i zemljoradničko zadrugarstvo*, Beograd.
20. SANU (1986) *Razvojni i sistemski problem poljoprivrede Jugoslavije*, ekonomski zbornik, Beograd.
21. Stojanović, R. (1955) *Agrarno pitanje prema marksističkim teoretičarima*, Zadruga knjiga, Beograd.
22. SZS (1999) *Poljoprivredna preduzeća i zemljoradničke zadruge*, bilten, Beograd.
23. Tomin, M. (1977) *Položaj zemljoradnika i udruživanje u poljoprivredi*, Institut za političke studije FPN, Beograd.
24. Tomin, M. (1977) *Samoupravno udruživanje u poljoprivredi*, Mala marksistička biblioteka, Delta pres, Beograd.
25. Veselinov, D. (1981) *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, NIGRO Borba, OOUR Ekonomska politika.
26. Vučković, M. (1966) *Istorija zadrugnog pokreta u Jugoslaviji 1918-1941.*, Beograd.
27. Vučković, M., Radić, M. (1973) *Ekonomika poljoprivrede sa zadrugarstvom*, Privredni pregled, Beograd.
28. Vučo, N. (1958) *Privreda Jugoslavije 1918-1941.*, Rad, Beograd.
29. Zadrugni savez Jugoslavije (1995) *Vek i po zadrugarstva*, Beograd.
30. Zakić, Z. (2000) *Koop menadžment – osnovni zadrugni principi i savremena praksa*, Dunav grupa, Dunav Preving, Beograd.

Zoran M. Njegovan

je redovni profesor na Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu i šef katedre na Depoartmanu za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Bio je zaposlen u Ekonomskom institutu iz Beograda kao naučni savetnik i direktor Centra za strateške i razvojne studije; Institutu za ekonomiku poljoprivrede, Beograd. Bio je angažovan i u Beogradskoj bankarskoj akademiji i Visokoj poslovnoj školi u Novom Sadu. Član je nekoliko naučnih i stručnih organizacija i uređivačkih odbora časopisa "Ekonomika preduzeća", "Ekonomika poljoprivrede" i "Agroekonomika", Novi Sad. Bio je specijalni savetnik Ministra za poljoprivredu republike Srbije, član komisije za priključenje Svetskoj trgovinskoj organizaciji i predsednik Komisije za društvene nauke pri Ministarstvu za nauku, tehnologiju i ekologiju Republike Srbije. Profesionalni interes je vezao za oblasti ekonomiku poljoprivrede i agrarne politike, tehnološkog, regionalnog, ruralnog i lokalnog razvoja, i dr. Bavi se i investicijama, privatizacijom, preduzetništvom, itd. Publikovao je desetine monografija i knjiga, članaka u časopisima i zbornicima, recenzent je više monografija, redaktor i urednik nekoliko knjiga, itd. Noviji samostalne i koautorske monografije su: 1. Privredni sistem, politika i razvoj, 2. Ruralna regionalizacija AP Vojvodine, 3. Preduzetništvo i (agro)ekonomija, 4. Nova generacija evropskih dokumenata održivog razvoja i pouke za Srbiju, 5. Tranzicija – ruralni razvoj i agrarna politika; 6. Otpočinjanje preduzetničkih poduhvata, 7. Evropske strategije i politike u lokalnoj zajednici, itd..